

ANNA SKOTNICKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9938-9092>

Uniwersytet Jagielloński

PISARZE ROSYJSCY WOBEC AUTODEKOLONIALNOŚCI

RUSSIAN WRITERS AND SELF-DECOLONIALITY

The essay presents the problem of self-decoloniality, faced by Russian society and particularly by writers, as a result of Russia's full-scale invasion of Ukraine, when a world public opinion postulated the cancellation of Russian culture.

I am asking whether Russian writers are reflecting on this issue and whether they are ready to reevaluate their image of the world. I identify three different approaches to this topic: the May 1988 meeting of writers and critics from Central and Western Europe in Lisbon, Mikhail Shishkin's journalism and Katya Margolis' statements in social media, emphasising the need to change the current way of thinking. The methodological underpinnings are works of Madina Tlostanova.

Keywords: decoloniality, Madina Tlostanova, Lisbon Conference of Writers, Mikhail Shishkin, Katya Margolis

Ten szkic ma charakter wyłącznie przyczynkarski, sygnalizuję w nim tylko kilka istotnych kwestii związanych z problemem autodekolonialności. Podejmując ten temat, będę się odwoływać do prac Madi-ny Tłostanowej, która od wielu lat aktywnie tłumaczy różnice między dyskursami postkolonialnymi, dekolonizacyjnymi itd. Autorka w jednym z wywiadów, mówiąc o Rosji, zauważa, że w latach 90. XX wieku polityczna dekolonizacja nie doprowadziła do dekolonizacji myślenia, świadomości, wyobraźni, bycia¹. Warto dodać, że badaczka wiąże to twierdzenie przede wszystkim ze środowiskiem akademickim, dostrzegając jednocześnie tendencje dekolonizacyjne w odniesieniu do kanonu w twórczości artystycznej². Należy również zauważyć, że

¹ М. Тлостанова, „Мы все в одночасье стали маргиналами с концом советской эпохи”, rozm. przepr. Т. Сохарева, „Артгид” 04.10.2021, <https://artguide.com/posts/2329> (22.04.2024).

² „Искусство — тот медиум, который позволяет вести настоящие исследования, на которые академия уже не способна. Важно понять, в чем может быть суть

Tłostanowa odróżnia dekolonializm od dekolonialności. Preferując to ostatnie pojęcie, podkreśla, że dzisiaj chodzi bardziej o zmianę świadomości, postrzegania człowieka i świata niż o uwolnienie się od kolonialnej traumy³. Skupiać się zatem należy na epistemologii i estetyce, na percepcji tego, jak uczymy, jak organizujemy muzea, a nie na walce politycznej. Dlatego też znaczenia nabierają nie abstrakcyjne pojęcia, teorie, ale praktyki dekolonizacyjne. Te zaś najbardziej widoczne są w sztukach wizualnych albo w twórczości młodych, niemainstreamowych pisarzy⁴. Wojna z Ukrainą sprawiła, że namysł nad dekolonialnością i praktykowanie jej staje się niezbędne. Tłostanowa mocno akcentuje fakt, że dekolonizacja nie oznacza destrukcji, wymazywania, usuwania⁵. Pytam w tekście, czy pisarze rosyjscy, bardzo często zabierający publicznie głos po pełnoskalowej inwazji Rosji przeciwko Ukrainie, podejmują tego typu refleksję i co mówią. Jak bowiem zauważa Tłostanowa, nikt nikogo nie może zdekolonizować, każdy musi podjąć ten wysiłek sam⁶. Badaczka przypomina także, że dekolonizacja jest gestem politycznym i etycznym⁷. Niektórzy współczesni pisarze zdają się rozumieć to bardzo dobrze i podejmują wysiłek dekolonizacji świadomości poprzez słowo i działanie. Chcę w tym szkicu odnotować ich obecność.

искусства как производителя знания". М. Тлостанова, *Идет соревнование травм. А нужно научиться слушать друг друга*, „Театр сопротивления” 13.08.2023, <https://syg.ma/@resistancetheatre/madina-tlostanova-idiet-sorivnovaniie-travm-a-nuzhno-nauchitsia-slushat-drugh-drugha> (24.04.2024). Też, *Postsowieckość ≠ postkolonialność ≠ postimperialność, czyli co robić po końcu historii?*, przeł. P. Fast, „Er(r)go” 2015, nr 2.

³ „ДекOLONиальность всегда начинается с личных ощущений и осмыслений, с попыток понять свое место в мире и свое будущее”; М. Тлостанова, *ДекOLONиальность начинается с попыток понять свое будущее*, Театр сопротивления 18.10.2023, <https://syg.ma/@resistancetheatre/madina-tlostanova-diekolonialnost-nachinaietsia-v-popytok-poniat-svoie-budushchieie> (20.04.2024).

⁴ М. Тлостанова, „Мы все в одночасье стали маргиналами с концом советской эпохи”...

⁵ М. Тлостанова, *ДекOLONиальность бытия, знания и ощущения*, rozm. przepr. К. Норишева, „Власть” 21.10.2020, <https://vlast.kz/persona/42074-dekolonialnost-bytia-znania-i-osusenia.html> (24.04.2024).

⁶ М. Тлостанова, *Идет соревнование травм. А нужно научиться слушать друг друга...*; М. Тлостанова, „Мы все в одночасье стали маргиналами с концом советской эпохи”...

⁷ М. Тлостанова, „ДекOLONиальность — это пробуждение манкурта”, rozm. przepr. Э. Ногойбаева, „Эсимде” 21.03.2023, <https://ru.esimde.org/archives/5702> (24.04.2024).

Na początek warto jednak przypomnieć typowe reakcje sowieckich twórców w momencie, kiedy dochodziło do rozmowy o rosyjskim imperializmie.

Postawę sowieckich pisarzy ilustruje stenogram konferencji, która odbyła się w maju 1988 roku w Lizbonie. Jej celem była dyskusja o wspólnych problemach, z jakimi stykają się literatury poszczególnych narodów, wspieranie międzynarodowej wymiany kulturowej oraz likwidowanie barier, stworzonych przez nacjonalizm i szowinizm, a także kwestia przekładów na języki obce. Wzięli w niej udział pisarze z ZSRR, Polski, Węgier, Czech, Jugosławii. Byli też przedstawiciele emigracji: Czesław Miłosz, Josif Brodski, a także Indii (Salman Rushdi) i Indii Zachodnich (Derek Walcott). Przyjechała Susan Sontag z USA. W protokole w języku angielskim czytamy, że spontanicznie wyłonił się problem kultury Europy Środkowej, który dyskutowali pisarze oraz krytycy polscy i rosyjscy⁸.

Stenogram spotkania opublikowany został w języku angielskim w 1990 roku, w języku rosyjskim w 2006 roku, czyli po 16 latach. W Polsce nigdy nie zaistniał w świadomości publicznej⁹. Wyłania się z niego taki obraz: twórcy nawiązywali porozumienie, jeśli chodzi o problem i doświadczenie totalitaryzmu, ale kiedy mowa była o imperialności, rosyjscy pisarze nie rozumieli, dlaczego na spotkaniu poświęconym literaturze porusza się takie kwestie. Co za tym idzie, nie zauważali, jak bardzo ich zachowanie i wypowiedzi były upokarzające dla kolegów z małych krajów sąsiadujących z Rosją. Czesław Miłosz skomentował ten fakt w swoim dzienniku: Rosjanie „[n]ie uświadamiają sobie, do jakiego stopnia ich myślenie jest imperialne”¹⁰.

Wypowiedzi rosyjskich przedstawicieli literatury pełne były patosu i ogólników¹¹. Dla twórców z Europy Środkowej kwestią zasadni-

⁸ *The Lisbon Conference on Literature: A Round Table of Central European and Russian Writers*, „Cross Currents: A Yearbook of Central European Culture” 1990, nr 9, s. 75, <https://quod.lib.umich.edu/c/crossc/anw-0935.1990.001/85:29?page=root;size=100;view=text> (10.04.2024).

⁹ Pisze o tym Dariusz Skórczewski w artykule *Syndrom kulturowej straty. Lizbońska konferencja pisarzy 1988 w postkolonialnej retrospektywie*, „Roczniki Humanistyczne” 2017, t. LXV, z. 1.

¹⁰ Cz. Miłosz, *Rok myśliwego*, Znak, Kraków 1991, s. 272.

¹¹ *Лиссабонская конференция по литературе. Русские писатели и писатели Центральной Европы за круглым столом*, „Звезда” 2006, nr 5, przeł. z angielskiego Л. Семенова, <https://pereulki.com/lissabonskaya-konferentsiya-po-literature-russkie-pisateli-i-pisateli-tsentralnoj-evropy-za-kruglym-stolom/> (22.04.2024). Lew Anninskij na przykład stwierdzał: „Мир ждет от нас объяснения того, что творится в человеческой душе, того, почему

czą stała się obecność sowieckich czołgów w ich krajach. Węgierski pisarz Konrád György zadał pytanie o w gruncie rzeczy postkolonialnym charakterze¹², jak oceniają rosyjscy intelektualiści rolę swojego państwa w świecie oraz pytał o odpowiedzialność kultury w kształtowaniu polityki imperialnej. Mówił między innymi:

Я хотел бы избежать этого фальшивого разговора, от которого у меня остается неприятное чувство, что коллеги из Советского Союза говорят о вечности, о космосе, о неважности советского военного присутствия. Более того, они заявляют, что танки — лишь незначительное ухудшение климатических условий. Я так не считаю. Я убежден, что ваше отношение в целом, ваши нравственные идеалы, ваша литература отражают тот факт, что вы **слишком осторожно судите собственную действительность** — в том смысле, что ваши танки вас словно не касаются. **Но я уверен, рано или поздно вам придется столкнуться с той ролью, которую ваша страна играет в мире.** И прежде всего вы должны подумать о той части мира, что к вам ближе всего, которая является частью Европы и не желает присутствия у себя ваших танков, но была бы рада видеть вас в качестве туристов или друзей, приезжающих погостить и уезжающих обратно к себе. **Я просто напому вам этот элементарный марксистский тезис: люди, подавляющие других людей, не могут быть свободны.** В 1956 году я сочинил листовку, в которой этот лозунг был написан по-русски, и мы клеили эти листовки на танки. Так или иначе, но эти образы истории застревают в памяти. Вероятно, у нас, венгров, есть и воспоминания, общие с вашими старшими братьями. **Поройтесь в памяти, и вы поймете, что занимаете в Европе большое и важное место, но среди равных вам.** Тут есть и стилистический смысл¹³.

W podobnym duchu wypowiadał się serbski pisarz Danilo Kiš:

В отношении наших советских коллег есть нечто весьма неприятное, и это меня очень расстраивает. Это чувство не покидает меня со вчерашнего дня, и сегодня я хотел удержаться от споров, но их учительский тон вызывает к ответу. Я чувствую себя мальчишкой, которому Татьяна Толстая и Лев Аннинский растолковывают прописные истины. Мы говорим здесь о литературе, о Центральной Европе, а они заявляют, что, с советской точки зрения, Центральной Европы не существует. Этот учительский тон докучает мне. Это „советская” манера общаться, а она всегда меня раздражала. В противоположность тому, что сказал Лев Аннинский, русские разговаривают с нами не как с личностями, а как учитель с учениками¹⁴.

человек принимает тоталитарный режим. В этом задача писателя. То, что предлагаете вы, должен делать любой нормальный человек, когда в его страну вторгаются танки. Присутствие в его стране чужих танков — трагедия для каждого нормального человека”.

¹² Uwaga M. Lipowieckiego w: M. Lypovetsky, *Russian (Non-)Answers to (Post-)Colonial Questions*, „Zeitschrift für Slavische Philologie” 2016, Vol. 72, No. 1, s. 24.

¹³ Лиссабонская конференция по литературе...

¹⁴ Тамże.

Natomiast rosyjska pisarka Tatiana Tołstaja przekonywała, że literatura nie jest sprawą polityki i etyki, uważając, że pisarz identyfikuje się tylko z językiem: „Я не представляю свою страну, империя она или республика, я не являюсь ее представителем. Я представляю русский язык и русскую литературу, литературу, написанную по-русски”¹⁵. Według Susan Sontag to stwierdzenie było przejawem postawy skrajnie imperialistycznej i pozbawionej moralności¹⁶. Z kolei Siergiej Dowłatow powiedział, że

[...] к сожалению, вынужден отождествлять себя с имперскими замашками Советского Союза и — без рисовки — должен признать справедливость слов тех, кто обвинял нас в империализме. Тут есть и моя вина. В наш лексикон должно войти слово «покаяние». Эта идея очень мне близка¹⁷.

Mark Lipowiecki uznał tę wypowiedź za teatralną¹⁸, prawdopodobnie dlatego, że pisarz według świadectwa innego twórcy pozostawał w trakcie spotkań pod wpływem alkoholu¹⁹. Co równie ważne, jak to już zauważono, w konferencji nie wzięli udziału pisarze z republik pozostających w ramach ZSRR, z wyjątkiem Ormianina Granta Matewosjana, który tylko raz zabrał głos i mówił o swojej słabej znajomości języka rosyjskiego oraz wdzięczności dla kultury Zachodu, która odegrała ważną rolę w uzmysłowieniu ludziom z ZSRR fatalnego wpływu dyktatury sowieckiej²⁰.

Porozumienie wówczas nie było możliwe, ponieważ dla liberalnej inteligencji późnego socjalizmu pozycję pisarza określała głównie modernistyczna koncepcja sztuki i wolność wewnętrzna twórcy. Dyskusja lizbońska pozostała bez echa, nie omawiano jej ani w polskim, ani w rosyjskim środowisku literackim czy naukowym. Dopiero niedawno wróciła do niej m.in. Katia Margolis w artykule *Набережная*

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże. D. Skórczewski przytacza ten fragment w swoim przekładzie: „Muszę przyznać prawdziwość słów tych, którzy oskarżają nas o imperializm. Jestem winny. Musimy zacząć mówić o ‘nawróceniu’”. *Syndrom kulturowej straty...*, s. 159.

¹⁸ M. Lipovetsky, *Russian (Non-)Answers to (Post-)Colonial Questions...*, s. 35.

¹⁹ З. Зиник, *Штыки и перья, танки и суры*, „Критическая масса” 2006, nr 2, <https://magazines.gorky.media/km/2006/2/shtyki-i-perya-tanki-i-sury.html> (24.04.2024).

²⁰ V. Chernetsky, *Silences and Displacements: Revisiting the Debate on Central European Literature from a Ukrainian Perspective*, „Zeitschrift für Slavische Philologie” 2016, Vol. 72, No. 1, s. 69.

неотменимых. Екатерина Марголис — о шизокOLONIALизме²¹ i w ramach kursu poświęconego dekolonizacji Rosji. Wcześniej, w 2016 roku w czasopiśmie „Zeitschrift für Slavische Philologie” opublikowany został blok tekstów poświęconych temu wydarzeniu²², ale wówczas również nie przyciągnął uwagi odbiorców.

Poświęciłam konferencji w Lizbonie tyle uwagi, ponieważ 2014 rok potwierdził, że prawie nic się nie zmieniło, że słowa Dowłatowa nie miały znaczenia. Świadczy o tym także nieobecność w języku rosyjskim wydanej w 2000 roku książki Ewy Thomson *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism* (Westport, CT and London: Greenwood 2000), która przetłumaczona została tylko na język polski (*Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, Universitas, Kraków 2000) i ukraiński (*Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм*, Видавництво Соломії Павличко „Основи”, Київ, 2006). Wprawdzie na łamach czasopisma „Новое литературное обозрение” podejmowano tematy postkolonializmu czy imperium rosyjskiego²³, ale to dopiero wojna w Ukrainie wymusiła zmiany i uruchomiła refleksję na temat imperialności rosyjskiej mentalności²⁴, choć w mediach społecznościowych nadal nie brak dowodów na odrzucanie przez Rosjan antyimperialistycznego projektu. Przemiany zaś związane są z Rosjanami przebywającymi za granicą: przede wszystkim, jak wynika z wypowiedzi wielu twórców, potępiają oni stanowczo reżim Putina, ale, co istotne, wśród nich wielu nie podejmuje bynajmniej tematu dekolonizacji. Sytuacji nie poprawiają tendencyjne, nierzetelne artykuły autorów reprezentujących inne

²¹ *Набережная неотменимых. Екатерина Марголис — о шизокOLONIALизме*, „Радио Свобода” 07.02.2024, <https://www.svoboda.org/a/naberezhnaya-neotmenimyh-ekaterina-margolis-o-shizokolonializme/32801328.html> (24.04.2024).

²² Oprócz cytowanych tu tekstów M. Lipowieckiego i W. Czernieckiego znalazły się także artykuły: Dirka Uffelmanna, „Divide et impera”: *The Lisbon Conference of 1988. Editor's Preface* oraz *The Imprint of Kundera's Strategic Anticolonialism on the Central European Roundtable in Lisbon (1988) and the Russian Discussants' Tactical Nominalism*, Heinricha Kirschbauma, *The Verbatim Drama of Lisbon: Stenography of (Anti-) Imperiality*, Daniela W. Pratta, *On the Language of History: Central Europe and Russia at the Lisbon Conference*, Dariusza Skórczewskiego, *The “Location of Literature”: Thoughts on the Lisbon Conference and Its Aftermath from an East-Central European Perspective*, który przywołuję tutaj w wydaniu polskojęzycznym.

²³ Patrz np.: rok 2020, nr 1, 6.

²⁴ Np. cykl wykładów Ilji Kukulina „Российская культурная история и постколониальная мысль: возможности концептуализации и границы применимости”, z którym można się zapoznać w serwisie internetowym YouTube.

kultury niż rosyjska²⁵, a także wewnętrzne wzajemne pretensje twórców emigracyjnych. Jednym z najmocniej obecnych tematów w ich dyskusjach stała się kwestia unieważnienia kultury rosyjskiej²⁶.

W wielu swoich wystąpieniach wspomina o tym problemie przebywający od 1995 roku w Szwajcarii prozaik Michaił Szyszkin, który po 2014 roku przestał odwiedzać Rosję, gdyż uznał, że jego kraj emigrował do średniowiecza²⁷. Ostatnio duży rezonans społeczny, szczególnie w środowisku Facebooka, mają wypowiedzi Katii Margolis — malarki, blogerki, aktywistki i pisarki od 20 lat mieszkającej w Wenecji, a wcześniej pobierającej nauki poza Rosją. To nieprzypadkowo właśnie emigranci od dawna mieszkający za granicą podjęli ten temat, gdyż dekolonialność, jak podkreśla Tłostanowa, możliwa jest wówczas, kiedy podmiot pozostaje w kontakcie z innymi kulturami²⁸, poznaje własną kulturę jako część całości, a zatem zna języki obce i jego teksty są na inne języki tłumaczone. Emigracyjny pisarz Zinowij Zinik postawę rosyjskich pisarzy na konferencji w Lizbonie tłumaczył właśnie faktem, że pierwszy raz byli poza granicami kraju²⁹. W podobnym duchu wypowiadał się o uwagach Tatiany Tolstoj Josif Brodski³⁰.

²⁵ Patrz np.: T. Kamusella, *Nieświadomy imperializm zdeklarowanego antyimperialisty*, „Forum dialogu. Perspektywy ze środka Europy” 05.06.2023 oraz zdecydowaną krytykę tego tekstu przeprowadzoną przez tłumacza A.R. Hofmanna, *Lost in Translation. Odpowiedź na polemikę Tomasza Kamuselli z Michaiłem Szyszkinem*, „Forum dialogu. Perspektywy ze środka Europy” 09.06.2023, <https://forumdialogu.eu/2023/06/09/lost-in-translation-odpowiedz-na-polemike-tomasza-kamuselli-z-michaiłem-szyszkinem/> (14.04.2024).

²⁶ Piszą o tym w niniejszym bloku tekstów Iwan Posochin i Andrzej Polak.

²⁷ Patrz: M. Shishkin, *My Russia. War or Peace*, przeł. G. Ipsen, London: riverrun 2023, s. 93. W polskim tłumaczeniu czytamy o cofnięciu się do średniowiecza. M. Szyszkin, *Pokój czy wojna? Rosja i Zachód – Zbliżenie*, przeł. M. Jatowska, Warszawa: Noir sur Blanc 2023, s. 77.

²⁸ М. Тлостанова, *Идет соревнование травм. А нужно научиться слушать друг друга...*

²⁹ З. Зиник, *Штыки и перья, танки и суры...*

³⁰ Wspominał Adam Zagajewski: „kiedyś, w Lizbonie, w 1988 r., podczas pewnej konferencji, Josif wypowiedział podobną opinię, którą można by określić jako arystokratyczny szowinizm rosyjskiej kultury. Wtedy, w Lizbonie, rozmawiałem o tym z Josifem przy lunchu zaraz po sesji; towarzyszyła nam Susan Sontag. Josif znalazł się w defensywie, tłumaczył nam, że „musiał bronić Tatiany Tolstoj”, która „pierwszy raz znalazła się na Zachodzie”. Jednak ktokolwiek widział choć raz Tatianę Tolstoj w akcji, wie, że nie potrzebuje ona żadnej obrony. To raczej jej przeciwnicy intelektualni powinni się rozejrzeć za sojusznikami”. A. Zagajewski, *O Josifie Brodskim, chaotycznie*, „Zeszyty Literackie” 28.05.2020, <https://zeszytyliterackie.pl/adam-zagajewski-o-josifie-brodskim-chaotycznie/>

Michaił Szyszkin od dawna występuje przeciwko rządowi Władimira Putina. W 2013 roku wystosował list otwarty, w którym odmówił uczestnictwa w delegacji rosyjskich pisarzy na targach książki w Nowym Jorku, motywując to niechęcią do reprezentowania przestępczego i skorumpowanego reżimu Putina. Wywołało to ostrą reakcję środowiska pisarzy; posądzano Szyszkina o autoreklame, wypominano, że nie mieszka od dawna w Rosji, ale jego argumentów nie odrzucono³¹. Przez kolejne lata pisarz wzywał do bojkotu sportowych imprez — w Soczi w 2014 roku³² i mistrzostw świata w piłce nożnej w 2018 roku³³, tłumaczył ludziom na Zachodzie rosyjską strategię, a jego słowa pozostawały bez echa³⁴. Pisarz nadal występuje na mitingach, (ostatnio Arena di Pace 2024, Werona), konferencjach, zabiera głos w publicystyce. Główny przedmiot jego wypowiedzi stanowi troska o kulturę rosyjską.

Z kolei Katia Margolis jest niezwykle aktywna w internecie, na Facebooku oraz w Radiu Wolna Europa. Akcentuje ona kwestię zbiorowej odpowiedzialności Rosjan, nie tylko Putina, ale wszystkich Rosjan, których tożsamość opiera się na kolonializmie i imperialności. Wszystkich, to znaczy również tych, którzy będąc przeciwko wojnie w Ukrainie, nie są w stanie porzucić imperialnej postawy i narracji o byciu ofiarą reżimu. W związku z tym jeden z publicystów w Rosji zaliczył Margolis do tzw. partii winy, a jej wypowiedzi nazwał bzdurami na temat odpowiedzialności zbiorowej, urojeniami, które przyjmują formę samooskarżeń [*бред самообвинения*]³⁵, jako przykład

(24.04.2024). Rosyjski przekład: A. Зараевски, *О Иосифе Бродском, вразброс*, przeł. z polskiego C. Панич, „Звезда” 2020, nr 5, <https://zvezdaspb.ru/index.php?page=8&nput=3780> (24.04.2024).

³¹ S. Medvedev, *Right to Shame: Why Educated Russians Criticize Russia*, „The Interpreter” 10.05.2013, <http://www.interpretermag.com/right-to-shame-why-educated-russians-criticize-russia/> (20.04.2024).

³² M. Shishkin, *Sochi Olympics: Russian Writer Mikhail Shishkin Holds His Applause*, „The Wall Street Journal” 14.02.2014, <https://www.wsj.com/articles/sochi-olympics-russian-writer-mikhail-shishkin-holds-his-applause-1392425101> (20.04.2024).

³³ Михаил Шишкин призывает к бойкоту ЧМ по футболу, „swissinfo.ch” 18.06.2018. Por. Писатель Михаил Шишкин призвал Швейцарию и другие страны „не лизать сапоги Путину” и бойкотировать ЧМ–2018, „News.ru.com” 09.06.2018, <https://www.newsru.com/cinema/09jun2018/schischkin.html> <https://www.newsru.com/cinema/09jun2018/schischkin.html> (22.04.2024).

³⁴ Razem z dziennikarzem Fritzem Pleitgenem opublikował w 2019 roku książkę *Frieden oder Krieg. Russland und der Westen – eine Annäherung*.

³⁵ В. Малкин, *Партия вины, или Замечания о новой формуле будущего для России*, „The Moscow Times” 08.10.2023, <https://www.moscowtimes>.

cytując następujące jej słowa z zamieszczonego na Facebooku listu otwartego do Aleksieja Nawalnego:

Не Путин и даже не Мишустин убивают украинцев, — пишет Марголис в своем открытом письме Алексею Навальному. — Это делает русский народ, россияне. Россияне ежедневно участвуют в длинных кровавых пищевых цепочках войны — от программиста до наводчика, от учительницы на уроках о главном или преподавателей псевдоистории до тех, кто, вроде бы, против нынешней власти, но для кого эта война не повод отказаться от привычного образа жертвы режима и имперских координат³⁶.

Przywołany komentarz Czesława Miłosza uświadamiał czytelnikom fakt, że dekolonialność w przypadku sowieckich pisarzy oznacza konieczność rozprawienia się z imperialnością. Michaił Szyszkin nie ma wątpliwości, że jak pisał w 2023 roku:

Nie możemy nie nosić w sobie śladów mocarstwa, w którym dorastaliśmy. My wszyscy, urodzeni od Moskwy aż po peryferie, przyszliśmy na świat i dorastaliśmy w tysiącletnim imperium i mimo żywej niechęci oddychaliśmy jego powietrzem³⁷.

Świadomość tego faktu pozwala pisarzowi nie tylko oznajmiać, że „rosyjskiemu człowiekowi należy amputować imperium, jak wycina się złośliwy nowotwór”³⁸, ale mówić także o konieczności przewartościowania swego dziedzictwa kulturowego, na które należy spojrzeć w perspektywie wojny w Ukrainie. O ile dla Szyszkina ważną sprawę stanowi kultura rosyjska, to Margolis akcentuje konieczność uwolnienia się od imperialistycznej postawy w zachowaniach czy języku, co wymaga zmiany perspektywy, ale i pracy nad sobą, dlatego w swoich wpisach na Facebooku zwraca pilnie uwagę na wszelkie imperialne

ru/2023/10/08/partiya-vini-ili-zamechaniya-o-novoi-formule-buduschego-dlya-rossii-a109255 (24.04.2024). „Очевидно, оформилась ‘партия вины’, самым ярким представителем которой, безусловно, остается художница и публицист Екатерина Марголис. Ее манифесты пронизаны идеей всеобщей коллективной ответственности русских за ужасы войны, а первопричина зла — генетическая ‘имперскость’ и ‘колониальность’ русского создания, самой русской идентичности”.

³⁶ <https://www.facebook.com/photo/?fbid=6471471179567459> (14.01.2025).

³⁷ M. Szyszkin, *Czy Rosjanie chcą wojny? Zapytajcie nowo wcielonych, dla których zabrakło amunicji: „Nie ma czym napierdalać w Ukrów”*, przeł. A. Jarek, „Wyborcza.pl” 18.11.2023, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,30397654,mozna-oczyszcic-sie-z-brudu-i-potu-ale-jak-zmyc-z-siebie-milczenie.html> (02.05.2024).

³⁸ M. Szyszkin, *List do przyjaciela Ukraińca rok później*, przeł. A. Jarek, „Próby” 03.03.2023, <https://wydawnictwoproby.pl/michail-szyszkin-list-do-przyjaciela-ukrainca-rok-pozniej/> (02.05.2024).

wypowiedzi. Nie mniej istotna jest dla niej kwestia przewartościowania. W 2022 roku artystka pisała:

Для меня важным моментом является необходимость посмотреть на культуру глазами деколонизатора собственной культуры. Мне кажется, дело русских литераторов, писателей сейчас — не защищать русскую культуру, а посмотреть на нее максимально критически, потому что если не сейчас, то когда³⁹.

Powstaje jednak pytanie, na jakich metodologicznych podstawach przeprowadzać krytykę. Ilja Kukulin, odnosząc się do szeroko dyskutowanej kwestii odpowiedzialności kultury rosyjskiej za popełniane w Ukrainie zbrodnie, obawia się powrotu do esencjalizmu, charakterystycznego dla modernizmu początku XX wieku⁴⁰. Szyszkin, którego publicystyka adresowana jest głównie do czytelników Zachodu i publikowana w wielu językach równocześnie, często odwołuje się do doświadczenia Tomasza Manna i Niemiec hitlerowskich. Jak wiadomo, Mann w czasie pierwszej wojny światowej „wierzył, że Niemcy słusznie walczą o to, by stary porządek nie przepadł, by fundamentem życia społecznego pozostały bezpieczeństwo, ład i wysokie standardy obowiązków”⁴¹, ale kiedy wyszły na jaw zbrodnie nazistowskie, nie odrzucał możliwości, że właśnie romantyzm niemiecki dał podwaliny temu, co się działo w latach 30. ubiegłego wieku. Szyszkin przez analogię stwierdza:

Teraz my, Rosjanie, musimy poddać naszą klasyczną kulturę ponownej ocenie i odczytać naszą literaturę na nowo przez pryzmat wojny w Ukrainie. To będzie ważne doświadczenie, bo nigdy jeszcze nie patrzyliśmy na naszych klasyków z takiej perspektywy. Nie docierały do nas imperialistyczne nuty wybrzmiewające w wielkich rosyjskich powieściach. Daliśmy się uwieść słynnym łzom dziecka w *Braciach Karamazow*, za nieistotne uznając fanatyczne wezwania Dostojewskiego do krucjaty przeciwko Zachodowi, jego nienawiść do wszystkich nie-Słowian, a także szczególną nienawiść wobec Słowian, którzy „zdradzili” Rosję. Nie traktowaliśmy poważnie naiwnych wynurzeń Tolstoja o prawdzie, której nośnikiem mieli być analfabeci i rosyjskie chłopstwo, a nie edukacja i kultura czy społeczne oraz techniczne zdobycze zachodniej cywilizacji⁴².

³⁹ *Деколонизация России. Программа Сергея Медведева*, „Радио Свобода” 03.08.2022, <https://www.svoboda.org/a/dekolonizatsiya-rossii-efir-v-18-05-31969434.html> (03.08.2024).

⁴⁰ И. Кукулин, *Достоевский, Кундера и ответственность русской культуры*, „colta.ru” 11.09.2023, <https://www.colta.ru/articles/specials/29734-ilya-kukulin-otvetstvennost-russkoy-kultury> (24.04.2024).

⁴¹ J. Hołówka, *Dusza niemiecka, dusza rosyjska*, „Wszystko co Najważniejsze” 2023, nr 48, <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/prof-jacek-holowka-thomas-mann-dusza-niemiecka-dusza-rosyjska/> (20.04.2024).

⁴² M. Szyszkin, *Rosyjski pisarz: Mowa Puszkina i Tolstoja przekształciła się w język*

Katia Margolis realizuje postulaty Szyszkina, urzeczywistnia je w konkretnym działaniu, na przykład wtedy, gdy przygląda się wierszowi *Na niepodległość Ukrainy* Josifa Brodskiego i zachowaniom społecznym poety, żartom, które adresował do Ukraińców⁴³. Jej artykuł poświęcony tym kwestiom miał ogromny rezonans w mediach społecznościowych. Próbowano ten problem dyskutować również w czasopiśmie naukowych⁴⁴. Od czasu do czasu podnoszą się także głosy dotyczące konieczności dekolonizacji kultury rosyjskiej. Padają pytania o to, czy w ogóle zasadne jest przewartościowywanie fundamentalnych twierdzeń kultury rosyjskiej z punktu widzenia teorii postkolonialnej, a także odwrót od mesjanistycznej koncepcji.

Innym aspektem tej kwestii jest dekolonialność w odniesieniu do typu myślenia. Margolis na Facebooku i w artykułach apeluje do wrażliwości i empatii rodaków, nie przestaje przypominać i powtarzać, że najwyższa pora zrozumieć, że nie Rosjanie są teraz ofiarą: „Пора понять, что жертва сейчас — это не россияне”⁴⁵. Taką postawą powstrzymuje rozmówców od ewentualnego współzawodnictwa traum czy ofiar, które, jak podkreśla Tłostanowa, bardzo często towarzyszy dekolonialności i przekreśla możliwość porozumienia⁴⁶.

Badaczka kojarzy dekolonialność z aktem politycznym i etycznym. Pisarze rosyjscy na spotkaniu w Lizbonie (nie tylko krajowi, ale i emigracyjni) uważali, że sowieckie czołgi w innych krajach to nie ich problem, unikali politycznego aspektu sprawy. Aktywność Mar-

morderców, przeł. M. Skrzypecki, „Gazeta Wyborcza” 17.06.2023, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,29861752,te-ksiazki-pachna-krwia-i-hanba.html> (24.04.2024).

⁴³ *Если выпало в империи родиться. Бродский и колониализм русской культуры*, „Новая газета” 09.07.2022, <https://novayagazeta.eu/articles/2022/07/09/esli-vypalo-v-imperii-roditsia> (23.04.2024).

⁴⁴ W Internecie można znaleźć wiele wypowiedzi zawierających emocjonalną ocenę krytycznego odczytania utworu w perspektywie dekolonialnej. Nie będę ich tutaj wskazywać. Warto natomiast odnotować, że podejmowano również próby analizy i komentowania wiersza Brodskiego np. w dziale *Иосиф Бродский и имперский текст в русской поэзии* w czasopiśmie „Новое литературное обозрение” 2023, nr 5; Е. Брейдо, *Комментарий к стихам Бродского „На независимость Украины”*; *Имперский текст в русской поэзии. Анкета*, https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/183_nlo_5_2023/ (23.04.2024).

⁴⁵ К. Марголис, „Пора понять, что жертва сейчас — это не россияне”, „Радио Свобода” 08.04.2023, <https://www.svoboda.org/a/katya-margolis-pora-ponyat-cto-zhertva-seychas-eto-ne-rossiyane-/32352088.html> (24.04.2024).

⁴⁶ М. Тлостанова, *Идет соревнование травм. А нужно научиться слушать друг друга...*

golis ukierunkowana jest właśnie na obudzenie w rodakach i odbiorcach zachodnich krytycznego myślenia, zgodnie z dekolonizacyjną zasadą, że niezwykle ważna jest pamięć o związkach teraźniejszości z przeszłością kolonialną⁴⁷. Występuje ona, jak to nazywa, przeciwko ikonostatycznemu⁴⁸ postrzeganiu dziedzictwa kulturowego. Na przykład wtedy, gdy zauważa, że Aleksander Puszkina postrzegany głównie jako „Puszkina nasze wszystko” stał się wyłącznie przedmiotem kultu, bałwochwalczego zachwyty, a nie śmiałej i niekonwencjonalnej lektury. Czczy się go, ale się z nim nie rozmawia⁴⁹. Zarówno Tłostanowa, jak i Margolis podkreślają potrzebę przemyślenia i prze wartościowania kanonu kulturowego, utrwalonego w świadomości rosyjskich i zachodnich odbiorców przy aktywnym udziale rodzimych uczonych i światowych sławistów:

Географическая экспансия нерукотворного памятника русской литературы, воздвигнутого в сознании мирового читателя не без участия западных славистов, тоже требует переосмысления. И это отдельная работа по деколонизации русской культуры вообще и славистики в частности — как ее модели и репрезентации, области знания, традиционно воспроизводящей объект своих исследований. Распад империи может стать стремительным, но может занять и десятилетия, однако деколонизация знания и сознания — это острейший вызов сегодняшнего дня⁵⁰.

Pisarka uważnie śledzi wydarzenia wojenne i obecność Rosjan w społecznościach zachodnich (głównie w Wenecji). Obnaża, namiętnie komentuje i krytykuje zachowania, artykuły prasowe, wpisy w mediach społecznościowych, wytyka niestosowność postępowania i brak szacunku rodaków w sytuacji wojny. Oburzają ją nieproporcjonalnie intensywne reakcje Rosjan na własne niedogodności w obliczu tragedii Ukraińców:

С деградацией внутренних критических механизмов культуры связана непостижимая скорбь россиян — на фоне убийств и преступлений, творимых их же соотечественниками по поводу демонтированного памятника Пушкину в Киеве⁵¹.

⁴⁷ M. Tłostanowa, *ДекOLONиальность бытия, знания и ощущения...*

⁴⁸ Patrz cykl wykładów w ramach kursu poświęconego Rosji i dekolonizacji: *Россия и деколонизация. Язык, культура, история, философия, политика*, <https://decolonisation-ru.com/> (24.04.2024).

⁴⁹ E. Марголис, *Наше всё или всё наше. Екатерина Марголис — о стране обложек*, „Радио Свобода” 03.12.2023, <https://www.svoboda.org/a/nashe-vsyo-ili-vsyo-nashe-ekaterina-margolis-o-strane-oblozhek/32708741.html> (24.04.2024).

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże.

Protestuje także przeciwko uczestnictwu oligarchów rosyjskich i przedstawicieli kultury rosyjskiej w życiu kulturalnym społeczeństw zachodnich.

Aktywnie uprawiana publicystyka (i komentarze na Facebooku) idzie w parze z działaniami praktycznymi. Od października 2023 roku do maja 2024 roku trwał kilkumiesięczny kurs „Rosja i dekolonizacja” prowadzony przez filozofa Michaiła Judanina z Nowosybirsk, mieszkającego obecnie w Stanach Zjednoczonych, socjologa Władimira Ponizowskiego, przebywającego aktualnie w Wielkiej Brytanii i Katię Margolis. Jako zaproszeni goście wystąpili m.in. Ewa Thompson, Madina Tłostanowa, pisarz Piotr Mitzner z Polski i inni. Wzięło w nim udział ponad 40 osób z Federacji Rosyjskiej i z Ukrainy, wielu emigrantów, przedstawiciele mniejszości narodowych (Czeczeńcy, Buriaci), kilku wykładowców i studentów, aktywiści. W jego trakcie podejmowano tematy kolonialnego światopoglądu widzianego w perspektywie filozoficznej, historycznej i kulturowej (literatura, architektura, sztuki wizualne), kwestie rusycystyki, funkcjonowania społeczeństwa kolonialnego (nierówności społeczne), a także winy i odpowiedzialności jako aspektu dekolonizacji⁵². Jesienią 2024 roku rozpoczęła się druga edycja kursu⁵³.

Z kolei Michaił Szyszkin wraz z przedstawicielami sławistów szwajcarskich oraz innymi postaciami życia kulturalnego na emigracji postanowił ustanowić niezależną nagrodę literacką „Dar”⁵⁴ (nawiązanie do tytułu powieści Władimira Nabokova), która w zamyśle nie nosi narodowego charakteru. Ma ona być przyznawana za przemyślenia dotyczące doświadczania literatury, odkrywanie sposobów pisania oraz form życia literackiego. Wyróżnienie będzie adresowane do każdego, kto pisze i czyta po rosyjsku, niezależnie od paszportu i kraju pobytu. Nagrodę stanowi grant na przekład utworu na język angielski, niemiecki i francuski, a także premia pieniężna za zwycięstwo w głosowaniu czytelników. Jej ustanowienie to wyraz praktycznej kontynuacji rozmów i postulatów o postimperialności i dekolonizacji literatury. Już na początku pełnoskalowej inwazji pisarz stwierdził: „Это война не между украинцами и русскими. Это война между людьми, которые говорят и на украинском, и на русском,

⁵² *Россия и деколонизация. Язык, культура, история, философия, политика*, <https://decolonisation-ru.com/> (24.04.2024).

⁵³ Patrz: *Россия и деколонизация: Введение*, <https://decolonisation-ru.com/>, a także kanał „YouTube”: <https://www.youtube.com/@decolonisation-ru> (29.10.2024).

⁵⁴ Patrz strona nagrody Dar: <https://darprize.com/> (20.10.2024).

и нелюдями, которые выполняют преступные приказы”⁵⁵. Jakkolwiek autor niejednokrotnie wyrażał wątplenie w siłę i skuteczność oddziaływania literatury, to przecież nieodmiennie podkreśla, że tylko kultura i literatura mogą kształtować ludzkie postawy. Nagroda może być postrzegana jako próba uwolnienia kultury od rosyjskiego patriotyzmu, może zachęcać do tworzenia nowej rosyjskojęzycznej kultury, przynależącej do kultury światowej. Taka idea koresponduje z dyskursem dekolonialności. Madina Tłostanowa wprost mówi o tym, że dyskurs dekolonialny dowodzi, iż przyszłością nie są narody, imperia, ale koalicje, regionalne konfederacje⁵⁶. Podobnie wypowiada się Ilja Kukulin: „Я предполагаю, что будущее человечества — не за национальными, а за постнациональными государствами: за сообществами, организованными как федерация меньшинств”⁵⁷.

Reasumując, proces dekolonizacji myślenia został uruchomiony⁵⁸. Choć wypowiedzi twórców mają niejednakową temperaturę, a oni sami różnią się sposobem interpretacji i podejściem do problemu, to wszystkich łączy przekonanie, że uświadamianie i przepracowywanie tej kwestii, przeprowadzenie odpowiednich kompleksowych analiz jest niezbędne i w dalekosiężnej perspektywie, i ze względu na aktualną sytuację:

Мы не можем остановить ракеты. Но анахронистическое имперство и колониализм, шовинизм, мизогиния, ксенофобия и многие другие практики дискриминации и насилия, нормализованные российским сознанием, лежащие в корне чудовищной войны России в Украине, должны стать социально неприемлемыми, а для этого должны быть названы, проанализированы и осознаны⁵⁹.

⁵⁵ М. Шишкин, *В эти дни больно быть русским*, „Швейцария для всех” 01.06.2022, <https://schwingen.net/mihail-shishkin-v-jeti-dni-bolno-byt-russkim/> (02.05.2024). Wystąpienie pt. *Литература во времена фашизма* Michaiła Szyszkiina w Izraelu podczas Free Culture Forum „СловоНово” w maju 2022 г.

⁵⁶ М. Тлостанова, *ДекOLONиальность бытия, знания и ощущения...* „Я не верю в государство как институт в принципе и думаю, что будущее не за ним, а за сообществами изменений. А для того, чтобы они могли возникнуть, нужно деколонизальное сознание, мышление, искусство, образование, субъектность. Над этим мы и работаем в рамках деколонизальной мысли и действия”.

⁵⁷ И. Кукулин, *Достоевский, Кундера и ответственность русской культуры...*

⁵⁸ Warto w tym kontekście zwrócić uwagę na 157 numer czasopisma „Неприкосновенный запас” z 2024 roku, który koncentruje się na pracy Edwarda Saida *Orientalizm*, ale zawiera też odwołania do rosyjskiego imperializmu, wewnętrznej kolonizacji.

⁵⁹ Е. Марголис, *Наше всё или всё наше. Екатерина Марголис — о стране обложек...*

REFERENCES

- Chernetsky, Vitaly. "Silences and Displacements: Revisiting the Debate on Central European Literature from a Ukrainian Perspective." *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 2016, Vol. 72, No. 1.
- Hofmann, Andreas. "Lost in Translation. Odpowiedź na polemikę Tomasza Kamuselli z Michaiłem Szyszkinem." *Forum dialogu. Perspektywy ze środka Europy* <<https://forumdialogu.eu/2023/06/09/lost-in-translation-odpowiedz-na-polemike-tomasza-kamuselli-z-michailem-szyszkinem/>>.
- Hołówka, Jacek. "Dusza niemiecka, dusza rosyjska." *Wszystko co Najważniejsze*, 2023, nr 48 <<https://wszystkoconajwazniejsze.pl/prof-jacek-holowka-thomas-mann-dusza-niemiecka-dusza-rosyjska/>>.
- Kamusella, Tomasz. "Nieświadomy imperializm zdeklarowanego antyimperialisty." *Forum dialogu. Perspektywy ze środka Europy* <<https://forumdialogu.eu/2023/06/05/nieswiadomy-imperializm-zdeklarowanego-antyimperialisty/>>.
- Kirschbaum, Heinrich. "The Verbatim Drama of Lisbon: Stenography of (Anti-)Imperiality." *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 2016, vol. 72, no. 1: 9–21.
- Lipovetsky, Mark. "Russian (Non-)Answers to (Post-)Colonial Questions." *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 2016, vol. 72, No. 1: 24.
- Medvedev, Sergei. "Right to Shame: Why Educated Russians Criticize Russia." *The Interpreter*, <<http://www.interpretermag.com/right-to-shame-why-educated-russians-criticize-russia/>>.
- Miłosz, Czesław. *Rok myśliwego*. Kraków: Znak, 1991: 272.
- Pratt, Daniel. "On the Language of History: Central Europe and Russia at the Lisbon Conference." *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 2016, vol. 72, No. 1: 55–68.
- Shishkin, Mikhail. *My Russia. War or Peace*. Transl. Gesche, Ipsen. London: river-run, 2023: 93.
- Shishkin, Mikhail. "Sochi Olympics: Russian Writer Mikhail Shishkin Holds His Applause." *The Wall Street Journal*, 14.02.2014 <<https://www.wsj.com/articles/sochi-olympics-russian-writer-mikhail-shishkin-holds-his-applause-1392425101>>.
- Skórczewski, Dariusz. "Syndrom kulturowej straty. Lizbońska konferencja pisarzy 1988 w postkolonialnej retrospektywie." *Roczniki Humanistyczne*, 2017, t. LXV, z. 1.
- Skórczewski, Dariusz. "The 'Location of Literature': Thoughts on the Lisbon Conference and Its Aftermath from an East-Central European Perspective." *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 2016, vol. 72, No. 1: 85–99.
- Szyszkin, Michaił. "Czy Rosjanie chcą wojny? Zapytajcie nowo wcielonych, dla których zabrakło amunicji: 'Nie ma czym napierdalać w Ukrów.'" Trans. Jarek, Agata. *Wyborcza.pl*, 18.11.2023 <<https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,30397654,mozna-oczyszcic-sie-z-brudu-i-potu-ale-jak-zmyc-z-siebie-milczenie.html>>.
- Szyszkin, Michaił. "List do przyjaciela Ukraińca rok później." Trans. Jarek, Agata. *Próby*, 03.03.2023 <<https://wydawnictwoproby.pl/michail-szyszkin-list-do-przyjaciela-ukrainca-rok-pozniej/>>.
- Szyszkin, Michaił. *Pokój czy wojna? Rosja i Zachód – Zbliżenie*. Trans. Jatowska, Magdalena. Warszawa: Noir sur Blanc, 2023.
- Szyszkin, Michaił. "Rosyjski pisarz: Mowa Puszkina i Tolstoja przekształciła się w język morderców." Trans. Skrzypecki, Maciej. *Gazeta Wyborcza*, 17.06.2023 <<https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,29861752,te-ksiazki-pachna-krwia-i-hanba.html>>.

- “The Lisbon Conference on Literature: A Round Table of Central European and Russian Writers.” *Cross Currents: A Yearbook of Central European Culture*, 1990, vol. 9 <<https://quod.lib.umich.edu/c/crossc/anw0935.1990.001/85:29?page=root;size=100;view=text>>.
- Tłostanowa, Madina. “Postsowieckość ≠ postkolonialność ≠ postimperialność, czyli co robić po końcu historii?” Trans. Fast, Piotr. *Er(r)go*, 2015, nr 2.
- Uffelmann, Dirk. “‘Divide et impera’: The Lisbon Conference of 1988. Editor’s Preface.” *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 2016, vol. 72, No. 1: 1–8.
- Uffelmann, Dirk. “The Imprint of Kundera’s Strategic Anticolonialism on the Central European Roundtable in Lisbon (1988) and the Russian Discussants’ Tactical Nominalism.” *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 2016, vol. 72, No. 1: 39–53.
- Zagajewski, Adam. “O Josifie Brodskim, chaotycznie.” *Zeszyty Literackie*, 28 maja 2020 <<https://zeszytyliterackie.pl/adam-zagajewski-o-josifie-brodskim-chaotycznie/>>.
- “Декolonизация России. Программа Сергея Медведева.” *Радио Свобода*, 03.08.2022 <<https://www.svoboda.org/a/dekolonizatsiya-rossii-efir-v-18-05-/31969434.html>>.
- Загаевски, Адам. “О Иосифе Бродском, вразброс.” Trans. from Polish. Панич, Светлана. *Звезда*, 2020, no. 5 <<https://zvezdaspb.ru/index.php?page=8&nput=3780>>.
- Зиник, Зиновий. “Штыки и перья, танки и суры.” *Критическая масса*, 2006, no. 2 <<https://magazines.gorky.media/km/2006/2/shtyki-i-perya-tanki-i-sury.html>>.
- Кукулин, Илья. “Достоевский, Кундера и ответственность русской культуры.” *colta.ru*, 11.09.2023 <<https://www.colta.ru/articles/specials/29734-ilya-kukulin-otvetstvennost-russkoy-kultury>>.
- Кукулин, Илья. “Российская культурная история и постколониальная мысль: возможности концептуализации и границы применимости.” *Страна и мир* <<https://www.youtube.com/playlist?list=PLzNN5L-CoQwugBN5VfmmRjGXF-P1UNgBe5>>.
- “Лиссабонская конференция по литературе. Русские писатели и писатели Центральной Европы за круглым столом.” *Звезда*, 2006, nr 5. Trans. from English Семенова, Лидия <<https://pereulki.com/lissabonskaya-konferentsiya-po-literature-russkie-pisateli-i-pisateli-tsentralnoj-evropy-za-kruglym-stolom/>>.
- Малкин, Вадим. “Партия вины, или Замечания о новой формуле будущего для России.” *The Moscow Times*, 08.10.2023 <<https://www.moscowtimes.ru/2023/10/08/partiya-vini-ili-zamechaniya-o-novoi-formule-budushego-dlya-rossii-a109255>>.
- Марголис, Екатерина. “Наше всё или всё наше. Екатерина Марголис – о стране обложек.” *Радио Свобода*, 03.12.2023 <<https://www.svoboda.org/a/nashe-vsyo-ili-vsyo-nashe-ekaterina-margolis-o-strane-oblozhek/32708741.html>>.
- “Михаил Шишкин призывает к бойкоту ЧМ по футболу.” *Радио Свобода*, 09.07.2018 <<https://www.svoboda.org/a/29281320.html>>.
- “Набережная неотменимых. Екатерина Марголис – о шизокolonialизме.” *Радио Свобода*, 07.02.2024 <<https://www.svoboda.org/a/naberezhnaya-neotmenimyh-ekaterina-margolis-o-shizokolonializme/32801328.html>>.
- “Писатель Михаил Шишкин призвал Швейцарию и другие страны ‘не лизать сапоги Путину’ и бойкотировать ЧМ–2018.” *News.ru.com*, 09.06.2018

- <<https://www.newsru.com/cinema/09jun2018/schischkin.html><https://www.newsru.com/cinema/09jun2018/schischkin.html>>.
- “Россия и деколонизация: Введение” <<https://www.youtube.com/@decolonisation-ru>>.
- “Россия и деколонизация. Язык, культура, история, философия, политика” <<https://decolonisation-ru.com/>>.
- Тлостанова, Мадина. “Идет соревнование травм. А нужно научиться слушать друг друга.” *Театр сопротивления*, 13.08.2023 <<https://syg.ma/@resistance-theatre/madina-tlostanova-idiet-sorievnovaniie-travm-a-nuzhno-nauchitsia-slushat-drugh-drugha>>.
- Тлостанова, Мадина. “Деколонизальность начинается с попыток понять свое будущее.” *Театр сопротивления*, 18.10.2023 <<https://syg.ma/@resistance-theatre/madina-tlostanova-diekolonialnost-nachinaietsia-v-popytok-poniat-svoie-budushchie>>.
- Тлостанова, Мадина. Interview by Сохарева, Татьяна. “Мы все в одночасье стали маргиналами с концом советской эпохи.” *Артгид*, 04.10.2021 <<https://artguide.com/posts/2329>>.
- Шишкин, Михаил. “В эти дни больно быть русским.” *Швейцария для всех*, 01.06.2022 <<https://schwingen.net/mihail-shishkin-v-jeti-dni-bolno-byt-russkim/>>.